

AZ ACHAIMENIDÁK EREDETE ÉS BIRODALOMALAPÍTÁSA*

I

Az Óperzsa Birodalom megalakulása kétségtelenül döntő fontosságú láncszeme volt az ókori világ fejlődésének. Az emberiség történetében először foglalta relatív egységbe a Libiától a Pamir-fennsíkig, az Indus-folyótól az Al-Dunáig és a Szudántól a Szir-darjáig terjedő hatalmas területet egy világ-birodalom, amely mintegy történeti összegezése volt a korábbi közel-keleti államok által társadalmi-gazdasági, technikai és kulturális téren elért eredményeknek, s két évszázados fennállásával lényeges hatást gyakorolt a további történeti fejlődésre. Bár az Óperzsa Birodalom történeti jelentősége régóta nyilvánvaló volt a történetkutatás számára, a legutóbbi időkig meglepően tisztázatlan maradt társadalmi-gazdasági szerkezetének problémája.

Alig néhány éve még általánosan elterjedt volt tudományos körökben az a vélemény, hogy az Óperzsa Birodalom rabszolgatartó állam volt, s lakosságának legnagyobb része rabszolgákból állott. E felfogással szemben, amelyet olyan kiváló tudósok képviseltek, mint többek közt I. M. D'yakonov, F. Altheim, M. A. Dandamaev, W. B. Henning, I. Gershevitch, Yu. B. Yusifov, W. Hinz, I. Aliev,¹ 1961-től kezdve több előadásban és publikációban s különösen «Das Problem der Sklaverei im altpersischen Reich» c. tanulmányomban² azt kíséreltem meg kimutatni, hogy az említett történeti koncepció az óperzsa, elámi, babilóni, arameus és görög források társadalmi terminológiájának téves értelmezésén alapszik, s hogy az Óperzsa Birodalom termelőviszonyai nem a rabszolgatartó társadalmi formáció, hanem az ázsiai termelőmód viszonyait tükrözik. Azóta ez a felfogás eléggé általánosan elfogadásra talált, s ma már kétségtelennek látszik, hogy az Óperzsa Birodalomban az elmaradt, még törzsi társadalomban élő kisebb népek és a rabszolgatartó görög város-államok mellett a lakosság legnagyobb része a «királyi föld»-ön élő és dolgozó félszabad termelő volt.

Ha az Óperzsa Birodalom társadalmi-gazdasági szerkezetének tisztázásában, amelyhez pedig elég gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, a történeti kutatás csak a legutóbbi években tudott előbbre lépni, akkor egyáltalán nem

* Az «Achaemenian, Arsacide and Sāsānian Iran» kollokviumon (Budapest, 1971. május 3–6.) 1971. május 3-án elhangzott előadás.

¹ I. M. D'yakonov: VDI 1959/4. 70 skk., F. Altheim—R. Stiehl: Die aramäische Sprache unter den Achämeniden. Frankfurt am Main. 170 skk., M. A. Dandamayev: Foreign Slaves on the Estates of the Achaemenid Kings and Their Nobles. Moscow 1960., I. Gershevitch: AM NS 2 (1951) 139 sk. W. B. Henning magyarázataival, Yu. B. Yusifov: VDI 1961/4. 32 skk., W. Hinz: ZDMG 110 (1961) 247, I. Aliev: История Мидии I. Baku 1960. 281.

² Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt. I. Alter Orient und Griechenland. Berlin 1964. 3 skk.

meglepő, ha kialakulása történeti körülményeinek vizsgálatában még nagyobb elmaradást figyelhetünk meg. Ennek oka részben kétségtelenül az, hogy a forrásanyag (főleg görög és babilóni források) eléggé szegényes és egyoldalú. Így ha áttekintjük az utóbbi évtizedek történeti irodalmát, azt állapíthatjuk meg, hogy F. H. Weißbachnak Kyrosról 1924-ben megjelent alapos tanulmánya³ óta alig történt valami előrehaladás, a kutatás jórészt megrekedt az eseménytörténeti keretek és a kronológia tisztázásánál s az Óperzsa Birodalom kialakulásának és Kyros fellépésének belső történeti mozgatóerőit szinte egyáltalán nem vette vizsgálat alá, sőt többnyire még magát e kérdést sem vetette fel.⁴ Éppen ezért, ha a történeti kutatást előbbre akarjuk vinni, akkor most elsősorban azt a problémát kell megvizsgálnunk, melyek voltak az Óperzsa Birodalom létrejöttének történeti körülményei, milyen tényezők tették lehetővé vagy szükségsszerűvé kialakulását s miben különbözött a történeti fejlődés szempontjából a megelőző másik iráni államtól, a Méd Birodalomtól.

Az Óperzsa Birodalom létrejötte szorosan kapcsolódik Nagy (vagy II.) Kyros nevéhez, s lényegében egybeesik 558-tól 529-ig tartó uralkodásával, olyan mértékben, hogy kialakulásának folyamata Kyros 529-ben, 2500 évvel ezelőtt bekövetkezett halálával sok tekintetben lezártnak tekinthető. E közel három évtizedet magába foglaló időszak problematikája a korábbi történeti kutatásokban a következőképpen tagolódott: 1. Kyros eredete, 2. felkelése és győzelme a médek felett, 3. hadjárata Lydia ellen, 4. Kelet-Írán meghódítása, 5. Babilón és Mezopotámia elfoglalása, 6. küzdelem az észak-iráni nomádok ellen.

II

E kérdéscsoportok közül különös figyelmet érdemel Kyros eredetének, felkelésének és a médek felett aratott győzelmének problémája. Az ékirásos forrásokból kétségtelen biztossággal megállapítható, hogy Kyros *Cišpiš*-nek, «a nagy királynak, Anšan királyának» volt a dédunokája,⁵ akitől az Achaimenidák másik ágán Dareios is származott. Čišpiš apja, Haxāmaniš volt a dinasztia alapítója, aki tehát nyilván elsőként vette fel a király címet. Az óperzsa feliratoknak és a Kyros-agyaghengernek ezeket az adatait alátámasztja Aššurbānapli egy felirattöredéke, amely 639-ben Kyros hasonló nevű nagyapját, «Kuraš, Parsumaš ország királyá»-t említi.⁶ Kyros tehát egy régi uralkodó dinasztiából származott, amely i. e. 700 körül alapozhatta meg királyságát, körülbelül ugyanabban az időben, mint a médek uralkodó dinasztiája.

A görög források, elsősorban Hérodotos tudósítása (I. 107 skk.), annyiban szintén megerősítik ezt az eredményt, hogy Kyros apjaként Kambysést nevezik meg s Haxāmanis-Achaimenés fiaként szintén Čišpiš-Teispést említik (Hérodotos VII. 11). Egyébként azonban Kyrosnak Hérodotostól közölt eredetmondája nem nevezi Kambysést királynak, s nem is tud arról, hogy egy régi királyi dinasztiának lett volna tagja. Kyros eredetmondájának ez a sajátos beállítása könnyen érthető, amennyiben a benne előforduló nevek és a *spaka* 'kutya' szó alapján ítélve méd eredetű volt, s az egészet méd szemlélet hatja át: Kyros tulajdonképpen az utolsó méd királynak volt az unokája s méd segít-

³ F. H. Weißbach: «Kyros». PWRE SpBd. IV. Stuttgart 1924. 1128 skk.

⁴ V.ö. pl. A. T. Olmstead: The History of the Persian Empire. Chicago 1948. 34 skk.

⁵ Kyros babilóni agyaghenger felirata, 21. sor (F. H. Weißbach: Die Keilschriften der Achämeniden. Leipzig 1911. 4—5.

⁶ V.ö. E. F. Weidner: AFO 7 (1931—1932) 1 skk.

séggel került trónra. Ez a beállítás szemelláthatólag méd szempontból szépíti a történeteket, s elhallgatja azt, hogy az Achaimenidák dinasztiája legalább olyan régi volt, mint a méd Déiokidáké. Annyi természetesen igaz lehet a mondanából, hogy Kyros valamilyen rokonsági kapcsolatban állott a megdöntött méd uralkodócsaláddal. Ktésias szerint Kyros az utolsó méd király lányát vette el feleségül. Ez olyan lépés, amelyet új dinasztiák hatalomra jutásánál számos esetben megfigyelhetünk.⁷

Kyros eredete tehát történeti szempontból elég világosan tisztázható. Ha erre vonatkozólag mégis különféle kombinációk merültek fel a történeti kutatásban,⁸ annak okát főleg abban kereshetjük, hogy Kyrosnak és elődeinek, Kambysésnek és Teispésnek a neve idegenszerű benyomást kelt a többi Achaimenida uralkodó neve között, az iránból nem is sikerült magyarázatukat adni, s így könnyen arra a következtetésre készíthetnek bárkit, hogy idegen, nem-iráni eredetűek. A kutatásnak ebben a jelen helyzetében tehát aktuális feladat Kyros, Kambysés és Teispés nevének alapos megvizsgálása.

Kyros (óperzsa *Kuruš*) nevével legutóbb W. Eilers foglalkozott részletesen egy igen alapos tanulmányban, amelyben meggyőzően mutatott rá arra, hogy az eddigi magyarázatok közül egy sem fogadható el.⁹ Magának Eilersnek sem sikerült olyan iráni szót találnia vagy kimutatnia, amelyből a *Kuruš* név magyarázható lenne. Annyit azonban mindenesetre sikerült valószínűvé tennie, hogy a *Kuruš* név összefügg az óind *Kuru-* névvel, s hogy ez az összefüggés párhuzamos az óperzsa *Kambūjiya-* (Kyros apjának neve) és az óind *Kamboja-* nevek megfelelésével. A kutatásnak ez a tanácstalansága *Kuruš* nevének magyarázatával kapcsolatban alapjában véve meglepő, mert az iráni nyelvekben van egy eléggé jólismert szótó, amelyből kielégítően megmagyarázható.¹⁰ Ez a **kur-* 'be born' tő, amelynek folytatását ill. fejleményeit mind az óiránból, mind a közép-iráni nyelvekből, mind pedig az újiránból ki tudjuk mutatni. Az óiránból a szkita **kula-xšaya-* 'ifjú király' nevet idézhetjük. A közép-iránból a következő adatokra utalhatunk: saka *kula-* 'kinsman', szogd *wkwr*, *wk'wr* 'kinsman', baktriai vagy heftalita *kula-* a *Mihirakula-* 'Mihira nemzetije' névben, pehlevi *kwlk*, *kwlg* 'young of animal'.^{10a} Az újiránból a tőnek következő folytatásait találjuk: oszét *igurun* 'be born',¹¹ kurd *kurr*, *kur*, újperzsa *korre* 'young of horse etc'.¹² Az idézett adatok részint a *kur-* igető, másrészt pedig három névszói származék egykori meglétéről tanúskodnak: **kuru-*, **kura-*, **kurnaka-*. Képzésmódját tekintve ezek közül legarchaikusabbnak **kuru-* tekinthető,¹³ míg a **kura-* és **kurnaka-* alakok későbbi, az ó- és részben a közép-iránból még produktív képzőkkel alakultak.

⁷ Néhány ilyen esetről *J. Harmatta*: Acta Ant. Hung. 17 (1969) 404 sk.

⁸ Ld. *H. Zimmer*: Altindisches Leben. Berlin 1879. 102, *F. C. Andreas*: Verhandlungen des XIII. Internationalen Orientalistenkongresses 1902 in Leiden. 1904. 93 sk. stb.

⁹ *W. Eilers*: Kyros. BzN 15 (1964) 180–236.

¹⁰ Mint erre már *V. I. Abayev*: К этимологии древнеперсидских имен Кuruš, Камбуjiya, Cšpiš. Этимология 1965. Moszkva 1967. 286 skk. A *Kambūjiya* és *Cšpiš* nevek *Abayev*től adott magyarázata azonban elfogadhatatlan.

^{10a} *H. W. Bailey*: JRAS 1953. 114 sk.

¹¹ *I. Gershevitch*: BSOAS 14 (1952) 493 sk.

¹³ Az *-u-* képzőre ld. *J. Wackernagel*—*A. Debrunner*: Altindische Grammatik. II/2. Göttingen 1954. 463 sk.

A *Kuru*- név jelentése ezek szerint 'fiatal, gyerek, ifjú' lehetett, s a szkita *Kula-xšaya- 'ifjú király' névhez hasonló szemléletet tükrözhet. A szkíták eredetmondájában s a *Kula-xšaya- névben is az ultimogenitura matriarchális szemlélete tükröződik, s így nem lehetetlen, hogy a *Kuru*- név a perzsáknál is az egykori matriarchátus csökevényes emléke.

III

A *Kuru*- névhez hasonlóan dacol a magyarázási kísérletekkel a *Kambūjya*- név is, Kyros apjának és idősebbik fiának a neve. Részletesen legutóbb ezzel is W. Eilers foglalkozott¹⁴ és rámutatott az eddigi magyarázatok elégtelen voltára, anélkül azonban, hogy jobbat tudott volna javasolni. Azt mindenesetre kétségtelennek tartja, hogy e név összefügg az óind *Kamboja*- törzs- és ország-névvel. Jól látja azt is, hogy ez a kapcsolat a két név között azt kívánná, hogy az óperzsa alakot *Kambaujya-nak rekonstruáljuk, azonban a görög átírás miatt (*au* = ypsilon, *j* = sigma?) ezt is problematikusnak tekinti. Azonban a görög átírás nem jelent áthidalhatatlan nehézséget: a *Zranka*-görög átírásában is a *z*-nek sigma felel meg, a *haumavarga*- görög átírásában pedig az *ava* hangcsoportot ypsilon adja vissza. Ha viszont *kambaujya-, *kambauja- alakokból indulhatunk ki, akkor ezeknek nemcsak *kambauja*-, *kambauja*- elemzése lehetséges, hanem tekinthetjük ezeket *kambauja*-, *kambauja*- elemekből álló összetételeknek is. Első alkotórészként így a *kamb- (esetleg *kamba-) 'kevés, kicsi', másodikként pedig az *aujah- 'erő' szót nyerjük, az egész összetétel jelentése pedig 'kis erejű, gyenge' lesz. Kérdés, feltehető-e egy ilyen jelentésű személynév a régi irániaknál. Egy ilyen negatív értékelést kifejező név bizonyára feltűnő az óperzsa névanyagban, de jól érthető mint apotropaikus név. Természetesen ebben az esetben még egy archaikus névadási szokás maradványának kell tartanunk, s hogy valóban az lehetett, mutatja az a körülmény, hogy II. Kambyses után az Achaimenidák többé már nem használták. A *kambauja*- 'gyenge, erőtlén' népnév a negatív értékelést kifejező népnevek sorába tartozik s mint ilyen természetesen nem lehet a *kamboja*-k sajátmagukról használt neve, hanem valamelyik ellenséges szomszédjuktól származhat. Ezt alátámasztja az a körülmény is, hogy az iráni és görög forrásanyagban a *kambauja*- népnévnek nincs semmi nyoma, pedig, ha a népnek sajátmagáról használt neve lett volna, akkor szélesebb körben el kellett volna terjednie. A mondottakból az következik, hogy a *Kambaujya*- személynév és a *kambauja*- népnév között a nyelvi azonosság ellenére sem tehetünk fel történeti kapcsolatot. Egyébként is ilyen jellegű kapcsolat legfeljebb II. Kambyses esetében volna feltehető, amikor Kyros hódításai nyomán az indiai területtel szomszédos keletiráni törzsek is az Achaimenidák látókörébe vagy hatalma alá kerültek. Erről azonban i. e. 640 körül, I. Kambyses születése idejében még aligha lehet szó.^{14a}

Még tanácsalانباب áll a nyelvészeti kutatás a *Cišpiš* (*ca-i-ša-pa-i-ša*) vagy *Caišpiš* névvel szemben. Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy kitűnő

¹⁴ W. Eilers: BzN 15 (1964) 210—213.

^{14a} Egyszerű *circulus vitiosus*, ha E. Herzfeld: The Persian Empire. Wiesbaden 1968. 346 a *Kuruš* és *Kambūjya* nevek alapján felteszi, hogy a médek (!) uralmat az Indus-folyó vidékének tartományaira i. e. 640 előtt kiterjesztették.

tudósok is a hurri *Tešup*, urartui *Teišeba* istennevet keresték benne, sőt még a kimmer *Te-uš-pa-a* névvel is kapcsolatba hozták.¹⁵ E kísérletek lélektani alapját tömören összegezte W. Eilers abban, hogy a *Cišpiš* név «sich schwerlich arisch begreifen läßt».¹⁶ Pedig a név alakja az indoirániból világosan elemezhető. Induljunk ki először a *Cišpiš* olvasatból. Ez minden nehézség nélkül egy reduplikált igető, **čišp-* archaikus *-i*-képzős nomen agentis-ének tekinthető. Az igető maga **čap-* alakban tehető fel. Jelentésének meghatározására támpontot nyújt a szogd *cp'yš* 'vezér' (< **čapiš-*) és a saka *cev-* < **čāpaya-* 'hold and convey' szó.¹⁷ Ezek alapján a *Cišpi-* névnek 'vezér' jelentést tulajdoníthatunk. Ha a görög átírások alapján a *Caišpiš* alak bizonyulna helyesnek, akkor a **čišp-* reduplikált igetőből képzett **čišpa-* nomen agentis-ből indulhatunk ki, amelyből *-i-* képzővel és *vrdhhi-*vel alakult a *Caišpi-* név. A jelentés ebben az esetben is 'vezér' vagy 'vezértől származó, vezéri' lehetett.

Nincs tehát semmi okunk kételkedni abban, hogy a *Kuru-*, *Kambaujya-* és *Cišpi-* nevek iráni eredetűek, s így mellőzhetővé válik mind az a különböző történeti kombináció, amely az Achaimenidákat nem-iráni eredetűeknek tartotta. Nem kerülheti el azonban figyelmünket, hogy e három név, s közülük különösen *Cišpi-* Kelet-Írán felé mutat, s talán inkább kelet-iráni, mint nyugat-iráni névnek tekinthető. Éppen ez is a magyarázata annak, hogy eddig nem-iráni neveknek tartották ezeket, mert a legtöbb tudós csak a nyugat-iráni nyelvi anyagot vette figyelembe. Ha a *Kuru-*, *Kambaujya-* és *Cišpi-* nevek sajátos kelet-iráni jellege nemcsak a nyugat-iráni nyelvek hiányos ismeretének a következménye, ami teljességgel nem zárható ki, amennyiben az óperzsa szókészletnek is csak töredékrészét ismerjük, akkor esetleg fel lehet tenni, hogy az Achaimenidák nemzetsége kelet-iráni eredetű volt, amely az i. e. VIII. század folyamán vándorolt be *Pārsva területére, s ott hamarosan vezető szerephez jutott, úgyhogy 700 körül Haxāmaniš már felvehette a «király» címet. Ez a feltevés jól megmagyarázná a *Kuru-*, *Kambaujya-* és *Cišpi-* nevek képzésének archaikus jellegét és a bennük megnyilvánuló sajátos névadási szemléletmódot. Az Achaimenidák a VII. század folyamán azonban már kezdtek nyugat-iráni neveket felvenni, s később a *Kuru-*, *Kambaujya-* és *Cišpi-* nevek használatát fokozatosan feladták. Így eredetük és történeti szerepük bizonyos mértékben az Arsakidákéhoz volna hasonlítható, akiknek nemzetsége szintén kelet-iráni eredetű volt, s fokozatosan szerezte meg az uralmat Nyugat-Írán felett.

IV

A másik fontos probléma Kyros felkelésének és a médek felett aratott győzelmének, azaz birodalom-alapításának történeti háttere. Ennek tisztázására a következő kérdések vizsgálata látszik szükségesnek: 1. a méd állam társadalmi-gazdasági szerkezete, államszervezete, 2. a Nagy Kyros előtti perzsa királyság társadalmi-gazdasági szerkezete és államszervezete, 3. a méd állam belső és külső helyzete Kyros felkelésének időpontjában, 4. a Nagy Kyros által megszervezett Óperzsa Birodalom társadalmi-gazdasági szerkezetének és államszervezetének viszonya a méd államéhoz. E kérdések nehézségét jól

¹⁵ W. Eilers: BzN 15 (1964) 205 sk.

¹⁶ W. Eilers: BzN 15 (1964) 205.

¹⁷ Ld. ezekre H. W. Bailey: TPhS 1953. 155.

mutatja, hogy a korábbi kutatás még megfogalmazásukig vagy felvetésükig sem igen jutott el. Így csak I. Aliev kísérlete¹⁸ érdemel figyelmet, aki Hérodotos tudósítására támaszkodva legalább arra felhívta a figyelmet, hogy Astyagés, az utolsó méd király és a méd arisztokrácia között éles ellentétek voltak, amennyiben az utóbbi az állam decentralizációjára, az uralkodó viszont a központi hatalom megerősítésére törekedett. I. M. D'jakonov szintén kísérletet tett a méd állam társadalmi-gazdasági viszonyainak megrajzolására, ebben azonban későbbi forrásokra, így a Persepolis-i kincstári táblákra támaszkodott s ennek következtében nem is juthatott helyes eredményekre.¹⁹

A mondottakból következik, hogy alapvető fontosságú az a kérdés, milyen forrásokat használhatunk fel. Legelsősorban természetesen az egykorú asszír és babilóni források jönnek számításba, ezek azonban a felvetett problémákhoz csak kevés adatot szolgáltatnak. Másodsorban felhasználhatók a későbbi görög adatok, azonban csak nagy óvatossággal és más forrásokkal való összevetés alapján, mert mindig fennállhat az a lehetőség, hogy a későbbi kor és az Óperzsa Birodalom viszonyait vetítik a méd állam korába vissza. Végül értékes adatokat nyújthatnak az óperzsa feliratokban és egyéb egykorú ékírásos vagy arameus forrásokban fennmaradt méd vonatkozású adatok, amennyiben valószínűsíthető, hogy a méd állam létezésének korára mennek vissza. Ez annyit jelent, hogy nem minden méd eredetűnek minősíthető kifejezést használhatunk fel a méd állam viszonyainak rekonstruálásához azok közül, amelyek az óperzsa vagy elámi feliratokban előfordulnak, mert azokban az esetekben, amikor egy óperzsa és méd kifejezés párhuzamosan használatos, fennáll annak a lehetősége, hogy a méd kifejezés az óperzsa mintájára keletkezett.

Kezdjük először az asszír-babilóni forrásokkal. A Méd Birodalom megalakulása előtti időben az asszír források a méd fejedelmeket az *EN.ER* kifejezéssel jelölik, amely a méd **vis-pati-* pontos fordítása.²⁰ Ez arra mutat, hogy a médeknél már a méd királyság létrejötte előtt rendkívül erős törzsi arisztokrácia fejlődött ki. Később mind a méd, mind a perzsa uralkodót egyformán a «király» (*LUGAL*) címmel illetik, s arról is tudnak, hogy a méd királynak szövetséges vagy vazallus királyai is vannak.²¹ Nagy Kyros agyaghenger-felirata az Óperzsa Birodalom megalakulása után az előző perzsa királyoknak Cšpišig bezárólag a «nagy király, Anšan királya» címet adja.²² Ez szemmeláthatólag megfelel a későbbi óperzsa királyi titulatura *xšāyaθiya vazraka xšāyaθiya Pārsaiy* elemeinek. Végül a Babilóni Krónika arról tudósít, hogy «Ištu-megu (Astyagés) serege fellázadt ellene és kezükkel elfogva átadták Kyrosnak.»²³

E szűkszavú tudósításokból annyit kétségtelenül megállapíthatunk, hogy a méd állam vazallus királyságokból állott (ezeknek egyike volt a perzsa királyság), hogy a méd törzsi arisztokrácia igen erős volt, s hogy Kyros és Astyagés küzdelmének döntő pillanatában az arisztokráciára támaszkodó méd hadsereg fellázadt és Kyroshoz pártolt. Hasonlítsuk most össze ezt a képet a görög források, elsősorban Hérodotos adataival.

¹⁸ I. Aliev: История Мидии. I. 248 sk., különösen 251.

¹⁹ I. M. D'jakonov: История Мидии. Moszkva—Leningrád 1956. 323 skk.

²⁰ V. ö. E. Herzfeld: Zoroaster and His World. I. Princeton 1947. 116 sk.

²¹ V. ö. S. Langdon: Neubabylonische Königsinschriften. Leipzig 1912. 220 (Nabû-na'id I. sz. felirata, I. 27). Ld. még I. M. D'jakonov: История Мидии. 336.

²² F. H. Weißbach: Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipzig 1911. 4.

²³ Ancient Near Eastern Texts.² Ed. by J. B. Pritchard. Princeton 1955. 305.

Hérodotos elbeszélése szerint a méd állam a törzsi társadalom felbomlásának zűrzavarái (*harpagé* és *anomié*) közepette jön létre s az első királynak megválasztott Déiokés hamarosan fejlett államszervezetet hoz létre: fővárost épít, összetelepíti a lakosságot, testőrökkel veszi magát körül és nem érintkezik személyesen alattvalóival, minden ügyet írásban kell hozzá beadni, az egész országot kémek (*kataskopoi*) és besúgók (*katékooi*) figyelik az embereket. A későbbi méd uralkodók alatt létrejön a hadseregszervezet: a lándzsások, íjászok és lovasok fegyvernemeit különválasztják s mint önálló csapat egységeket használják fel a harcászatban. Megjelenik a majordomus méltósága a királyi udvarban s a királyt játszó gyermek Kyros méd mintára kézművesekre, harcosokra, ajtónállókra, hírvivőkre, a «király szemére» osztja játéktársai csapatát. Kiderül az is, hogy a méd társadalomban van egy előkelő, tekintélyes réteg (*dokimoi*), akiket a király «első»-nek nevez udvarában. Éppen ezek azok, akik elsőként pártolnak el azután Astyagéstól. A méd udvari etikett jellegzetes eleme a proskynesis, az igazságszolgáltatás a kínzással való vállaltás.²⁴

Hérodotos adatai esetében természetesen fennáll az a lehetőség, hogy bizonyos mértékben már az Óperzsa Birodalom korabeli viszonyait tükrözik. Tényleg az elszórt adatokból fentebb összeállított kép elég közel áll ahhoz, amelyet Hérodotosnak az Óperzsa Birodalomra vonatkozó tudósításaiból rekonstruálhatunk. Részben éppen ez az oka annak, hogy a történeti kutatásban gyakran találkozunk olyan feltevessel, amely szerint az Óperzsa Birodalom társadalmi-gazdasági szerkezete és államszervezete semmiben sem különbözött a Méd Birodalométól. Ezen a ponton válik döntő jelentőségűvé az óperzsa feliratokban és az egyéb egykorú ékirásos forrásokban és arameus dokumentumokban fennmaradt méd vonatkozású adatok tanúvallomása.²⁵ A hangtani kritériumok alapján méd eredetűnek tartható terminológia²⁶ tárgyi szempontból a következőképpen csoportosítható:

1. uralkodó osztály: *xšāyathiya*- 'király', *xšāyathiya xšāyathiyānām* 'királyok királya', *xšāyathiya vazraka* 'nagy király', **vis-puθra*- 'királyi herceg', **vāis(a)-puθra*- 'főnemes', **āzāta*- 'nemes, szabad', *farnah*- 'uralkodói dicsfény', *pati-zbay*- 'proklamálni'.

2. államszervezet: **pati-xšāyathya*- 'majordomus', **hazahrapati*- 'chiliarchos', **sata-pati*- 'százados', **dasa-pati*- 'tizedes', **pasca-dasapati*- 'al-tizedes', **ganza*- 'raktár', **ganza-bara*- 'raktáros', *vispa-zana*- 'minden törzsből való', *paru-zana*- 'sok törzsből való'.

3. hadsereg: *spāθmaida*- 'hadrakelt sereg', *waspa*- 'jó lovú'.

4. vallás: *magu*- 'mágus', *zūra-kara*- 'gonosztévő', *asmān*- 'ég',

5. igazságszolgáltatás: *ufrastam prs*- 'büntet',

6. kézművesség (építészet): *asan*- 'kő', *kāsaka*- 'féldrágakő'.

²⁴ A proskynesisre ld. *F. Altheim*: Proskynesis. Paideia 1950/5. 307 skk.

²⁵ Ld. ezekre *R. G. Kent*: Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon.² New Haven. 1953. 8; *W. Brandenstein*—*M. Mayrhofer*: Handbuch des Altpersischen. Wiesbaden 1964. 12 sk.; *E. Benveniste*: Titres et nomes propres en iranien ancien. Paris 1966. 25 skk.; *M. Mayrhofer*: Die Rekonstruktion des Medischen. Graz—Wien—Köln 1968.

²⁶ *I. Gershevitch*: TPhS 1964. 1 skk. kísérlete a médnek tekintett hangtani kritériumok egy részének törlésére nem meggyőző, vö. *M. Mayrhofer*: Die Rekonstruktion des Medischen. 8 skk. A következőkben idézett adatok méd jellegére l. a 25. jz.-ban idézett irodalmat.

Vizsgáljuk meg most e méd eredetű terminológia történeti tanulságait olyan módon, hogy azt részint a görög adatokkal, részint pedig a sajátos óperzsa terminológiával összevetjük. A királyi titulátúra átvétele arra mutat, hogy a méd király helyzete és a méd királyság jellege annyira eltérő volt a régi perzsa királyságétól, hogy Kyros a Méd Birodalom megdöntése után nem tartotta meg a régi perzsa király címet. Jellemző módon a méd *xšāyaθya- behatolt még a *xšāyaθiya Pārsaiy* «király Pārsa-ban» címbe is, pedig a perzsa királyok eredeti címe megmaradhatott volna. Mert az kétségtelen, hogy Nagy Kyros előtt már Cišpis, I. Kyros és I. Kambysés is viselték a király címet, amely azonban *xšāyaθiya* aligha lehetett. Talán a *xšaya*- szóra gondolhatunk mint régi perzsa királyi címre, amely a *Xšayāršan*- névben a perzsában később is előfordul.²⁷ Érdekes viszont, hogy sajátosan perzsa a *māna-pašni- 'királynő' (tkp. 'ház úrnője') és a *duxci- 'úrnő' kifejezés. Ez arra mutat, hogy az Achaimenidáknak eredetileg megvolt a maguk sajátos perzsa uralkodói terminológiája, amely eléggé archaikus jellegű volt, s az említett két szó alapján következtetve lényegében még a nemzetségi vagy törzsi társadalom viszonyainak felelt meg. Ez összhangban áll azokkal a görög adatokkal, amelyek a perzsák társadalmi differenciálódását Kyros korában még sokkal kisebb mértékűnek tekintik, mint a médekét.

Ennek a ténynek megfelel a *vis-puθra*- és a *vāisa-puθra*- valamint az *āzāta*- szavak tanúsága is, amennyiben ezek azt bizonyítják, hogy a nagy arisztokrata nemzetségek és családok társadalmi helyzete a médekénél már sokkal határozottabb formát öltött, mint a perzsáknál, s a szabadok osztálya első-sorban nyilván a félszabadokétól már világosan elkülönült. Ha helyesen értelmesszük Hérodotos adatát, akkor már a *fratama*- 'első' cím²⁸ is ismert volt a méd királyi udvarban. Egészben véve tehát az ismertetett adatok arra mutatnak, hogy a méd társadalom osztálykülönbségei Kyros korában lényegesen nagyobbak voltak, mint a perzsáé.

Az államszervezet területén is feltűnően nagy az átvett méd kifejezések száma. Ez arra mutat, hogy a Méd Birodalom igen fejlett bürokratikus szervezettel rendelkezett, amelyet azután az Achaimenidák is átvettek. Ebben az összefüggésben nyer jelentőséget Hérodotosnak az a tudósítása, amely szerint a *kataskopoi* és *katékooi* rendszerét Médiában már Déiokés bevezette. E két görög kifejezés valószínűleg a méd *spasaka- és *gaušaka- szavakat adja vissza. Figyelemreméltó, hogy a *kataskopoi* mellett külön méltóságként jelenik meg a «király szeme», amelyben a méd *patyaxša- megfelelőjét láthatjuk. A megfigyelőknek és ellenőröknek tehát több kategóriájával kell számolnunk, s ez a magyarázata annak, hogy már W. Eilers több olyan kifejezést tudott kimutatni, amely jelentésánál is ebbe a körbe tartozik.²⁹

Ezek közül a «király szemé»-t csak a *patyaxša- jelölhette, s ez egy magas méltóságnak volt a neve. Mellette azonban nagy számban működtek, a falvak-

²⁷ Igy R. G. Kent: Old Persian.² 182, W. Brandenstein – M. Mayrhofer: Handbuch des Altpersischen. 126. Újabban W. Eilers: BzN 15 (1964) 181, 1. jz. *xšayat- alakot (-nt- képzős participiumot) tesz fel az összetétel első tagjaként. Ez a feltevés lehetséges, de nem szükségszerű, mert az a vesztai tanúsága szerint összetételek első tagjaként a *xšaya*- típusú participium is előfordulhatott, ld. J. Duchesne-Guillemin: Les composés de l'Avesta. Liège – Paris 1936. 198 sk. Egyedül az óperzsa alapján a kérdést eldönteni nem lehet.

²⁸ Ld. e címre W. Eilers: ZfA 17/51 (1955) 225 skk.

²⁹ W. Eilers: Iranische Beamtennamen in der keilschriftlichen Überlieferung. I. Leipzig 1940. 23, 26, 119 sk.

ban is, a *spasaka-k. A Persepolis-i erődítmény-táblák tanúsága szerint — legalábbis az Óperzsa Birodalomban — működtek gazdasági ellenőrök is, akik a *ti-ti-ya-kaš* < *didāyaka- 'szemlész' elnevezést viselték. Jóval később, még a Nisa-i párthus dokumentumokban is a *dāy*- 'megnézni' ige *wpdyt* < óiráni *upa-dita- származékát használják a gazdasági ellenőrzésre. A Hérodotosztól említett többi foglalkozás ill. hivatal iráni (talán méd) eredetijét is ki tudjuk mutatni: építőmunkások — *rāza-, lándzsás testőrök — *rštibara-, ajtónállók — *dvara-pāna-, hírvivők — *azdākara-. Érdekes és további vizsgálatra érdemes Hérodotosznak a méd királyi udvar irásos ügyintézésére vonatkozó tudósítása. Felmerül itt mindjárt az a kérdés, milyen írást vagy írott nyelvet használtak a médek.³⁰ Találgatásokba nem érdemes bocsátkozni, az mindenesetre aligha lehet kétséges, hogy az állami adminisztráció valamilyen írott nyelvet használt.

Az államszervezettől eltérőleg feltűnően csekély a hadseregre vonatkozó méd kifejezések száma az óperzsában. Hérodotosz szerint a hadsereg fegyvernemekre való tagolása a médek újítása volt, így azt várhatnánk, hogy ezek elnevezését a perzsák is átvették. A három fegyvernem közül *arštibara*- 'lándzsavivő', *θanuvaniya*- 'íjász' lehetne méd is, azonban *asābara*- 'lovás' világosan óperzsa eredetű. Ugyancsak óperzsa eredetű *ušabāri*- 'camel-borne', *vaçabara*- 'axe-bearer', *varçabara- 'shield-bearer',³¹ *maθišta*- 'hadvezér', míg *pasti*- 'gyalogos' lehetne méd is, de ez nem bizonyítható. Különösen szembetűnő, hogy a méd *spāda*- 'sereg' szó nem került átvételre az óperzsában, hanem e helyett a *kāra*- szó maradt használatban, amely archaikusabb kifejezésnek látszik (vö. pashto *kor* 'house, family', kurd *kār* 'family'). Mindez arra mutat, hogy a perzsa hadsereg szervezése vagy nagyrészt független volt a médtől, vagy pedig a méd hadseregszervezéshez képest Kyros olyan jelentős változtatásokat és újításokat vezetett be, amelyek az óperzsa haderőt és haditaktikát a médnél fejlettebbé s a méd katonai kifejezések átvételét feleslegessé tették. Egy fontos terminus látszik méd eredetűnek, *spāθmaida*- 'hadrakelt sereg'. Ez abban az időben kerülhetett át az óperzsába, amikor a perzsa királyoknak még mint vazallusoknak a méd «hadrakelt sereg»-hez kellett csatlakozniuk, azaz a perzsa sereg táborba szállásának speciális méd vonatkozása volt.

A vallás területén átvett kifejezések összhangban állnak Hérodotosz tudósításával a mágusok vagy szerepéről a méd királyi udvarban, míg az *ufrastam prs*- kifejezés méd tárgyi hátterét Mitradatés pásztor kínzásos vallatása jól illusztrálja. Mindez plasztikusan domborítja ki a Méd Birodalom és a Nagy Kyros előtti perzsa királyság társadalmi-gazdasági szerkezetének és államszervezetének különbségét, azonban még mindig nem ad választ a Méd Birodalom elbukásának okaira és az Óperzsa Birodalom belső szerkezetének sajátosságaira vonatkozólag. A Déiokida dinasztia bukását valóban csak a méd arisztokrácia véletlen meghasonlása okozta volna s az Óperzsa Birodalom semmiben sem különbözött volna a megelőző méd államtól?

³⁰ Mint ismeretes, egyes kutatók feltevése szerint az óperzsa ékírás méd eredetű, ld. legutóbb *I. M. Diakonoff*: The Origin of the 'Old Persian' Writing System and the Ancient Oriental Epigraphic and Annalistic Traditions. *W. B. Henning Memorial Volume*. 98 skk. Az ellenkező nézetre ld. legutóbb *W. Hinz*: Neue Wege im Altpersischen. Göttingen 1970. 1 skk.

³¹ Ld. *Harmatta J.*: *Ant. Tan.* 11 (1964) 24. *F. Altheim—R. Stiehl*: *Geschichte der Araber*. II. Frankfurt am Main. 1965. 566 ellenvetései egyszerű félreértéseken alapulnak.

VI

E kérdés megválaszolásához a Bisitun-i felirat még egy részletét kell megvizsgáljunk. Ez a sokat vitatott szöveg, amelyben Dareios szembeállítja saját intézkedéseit Gaumātaéval, a mágussal:

DB I 64—65 *adam: niyačārayam: kārahā: abicariš:*
óperzsa *gaiāmcā: māniyamcā: v'θabišacā*³¹

elámi *UDU-taš a-ak ZÍZ a-ak ∇ kur-taš a-ak ▷ UL.𐎶𐎢𐎺*
*ʿmar-ri-ú-ma ap pi-li-ia*³³

«Én a hadi népre bízta a szántóföldet és az állatállományt és a házi népet és ami csak (a földeken) a királyi ház tulajdona»

Itt élesen szembe van állítva az óperzsa uralkodó és a mágus társadalmi-gazdasági politikája. Dareios kétségtelenül azt az állapotot állítja helyre, amely Kyros és Kambysés előtt volt, a mágus esetében pedig arra gondolhatunk, hogy intézkedéseivel a Kyros és Kambysés előtti viszonyokat kísérte meg visszahozni. Az mindenesetre kétségtelen, hogy Gaumāta ugyanúgy elzárkózott a nyilvánosságtól, mind a méd uralkodók. Az is bizonyos, hogy a *niyačārayam* kifejezés perzsa, nem pedig méd eredetű, s így az Óperzsa Birodalom egyik döntő fontosságú intézményének perzsa eredetét valószínűsíti. Az Óperzsa Birodalomban a föld legnagyobb része királyi tulajdon volt. Ez az állapot Kyros hódításai eredményeképpen alakult ki. Az óperzsa uralkodók társadalmi-gazdasági politikája az volt, hogy a «királyi föld» egy részét közvetlen igazgatásuk alatt tartották, jelentős részeit (a *bāga*-kat, földbirtokokat) azonban a perzsa és méd katonai arisztokráciára bízta, ennek a terminus technicus a *ni-čāraya*- ige,³⁴ bizonyos kötelezettségek és adófizetés fejében. E birtokoknak a tartozékai voltak a szántóföldek, az állatállomány, a dolgozó házi nép és általában mindaz, ami rajtuk a királyi ház tulajdona volt. Ez a magyarázata a Bisitun-i felirat e sokat vitatott helyének.

Gaumāta nyilván ezt a rendszert akarta megszüntetni, amely a katonai arisztokráciát az Achaimenidák hódításaiban és uralmában érdekeltté tette és vissza akart térni ahhoz az államszervezethez, amelyet a Méd Birodalom képviselt, s amelyben egy központilag irányított bürokratikus államapparátus gazdálkodott a «királyi föld»-ön. Ez egy kisebb kiterjedésű államban, mint amilyen a méd volt, megvalósítható volt, de elzárta a katonai arisztokrácia előtt a fejlődés, a meggazdagodás lehetőségét, s így végső soron szembeállította a méd arisztokráciát a Déiokidák dinasztiájával, s előidézte a méd állam bukását. Ilyen módon volt lehetséges Kyros számára a Méd Birodalom megdöntése

³² E szöveghely részletes magyarázatára rövidesen visszatérek. Óperzsa *v'θabišacā* = *viθ*- 'királyi ház' + *abi-iša*- 'birtok, vagyon, tulajdon'. Az óperzsa *iša*- alak (< *išsa-) úgy viszonylik az avesztai *aēša*- 'Habe, Eigentum' szóhoz (< *aīrsa), mint az avesztai *iš*- 'Wunsch' az avesztai *aēša*- 'Suchen' alakhoz.

³³ Az elámi szöveget *G. G. Cameron: JCS 14 (1960) 63* olvasata alapján idézem, azonban az általa javasolt *ʿmar-ri-ip*-*ma* helyett helyesebbnek látszik *ʿmar-ri-ú-ma* alakot olvasni.

³⁴ Mint ezt már *E. Herzfeld: Altpersische Inschriften. Berlin 1938. 51 sk.* helyesen felismerte.

és az Óperzsa Birodalom létrehozása. A méd arisztokrácia készséggel állt a harcoss perzsa király mögé, aki hatalmas területek meghódításával és birodalma új társadalmi-gazdasági szervezetének kialakításával addig soha nem látott lehetőségeket biztosított számára.

Végeredményben tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az egyéni kiválóságon és más egyéb személyi körülményeken kívül a Méd Birodalom bukását és az Óperzsa Birodalom létrejöttét döntő módon az idézte elő, hogy a Déiokidák társadalmi-gazdasági politikája zsákutcába vezetett, amelyből a kiutat Nagy Kyros és a többi Achaimenida uralkodó találta meg, akiknek sikerült az ázsiai termelőmódon alapuló legfejlettebb ókori keleti államformát kialakítani, amely azután nemcsak két évszázadon keresztül fennállott, hanem alapjává vált a későbbi hellénisztikus, majd az Arsakida és Sāsánida államok létrejöttének és fejlődésének.³⁵

³⁵ [Korrektura—jegyzet. — Az óperzsa méd elemeire vonatkozólag ld. legújabbban *M. Mayrhofer: Neuere Forschungen zum Altpersischen. Donum Indogermanicum. Festgabe für Anton Scherer zum 70 Geburtstag. Heidelberg 1971. 46—50.*]